

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512 Online ISSN: 2821-1006

Homepage: <https://jcl.uk.ac.ir>

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

Comparative Criticism of the poems of Mirzadeh Eshghi and Hafez Ebrahim based on the theory of Modern Historicism *

Tayebeh Seyfi¹ Kobra Moradi² |

1. Associate Professor, Department of Arabic Literature and Language, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: t_seyfi@sbu.ac.ir
2. **Corresponding author:** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University Po Box 14665-889, Tehran, Iran. E-mail: k.moradi@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 9 January 2025

Received: 25 January 2025

Accepted: 5 March 2025

Published online: 25 March
2025

Keywords:

Mirzadeh Eshghi,
Hafez Ibrahim,
critique of modern
historicism,
Steven
Greenblatt,
comparative
analysis

ABSTRACT

A retelling of the history of Iran and Egypt in the 19th century narrates similar political and social events in these two lands, which are reflected in some of the literary works of this period, including the poems of Mirzadeh Eshghi and Hafez Ebrahim. Eshghi narrates the Constitutional Revolution in Iran in his poems, while Hafez Ebrahim narrates the long history of Egypt and the struggles of Egyptians against oppression and colonialism in the Arab world. In this research, the works of these two poets are examined based on the theory of new new historicism, and the social and political aspects of the events are discussed in a descriptive-analytical manner. As is typical of new historicist critics, the themes of Mirzadeh Eshghi and Hafez Ebrahim's poems are examined in a comparative manner and based on the important aspects of new historicist criticism in order to discover the political and ideological-cultural motives involved in the production of the text of the work. Because reading these poems from the perspective of new historicist criticism, beyond the historical events of the poems, directs the mind to more important issues, namely, that these poems, by representing the historical events of Iran and Egypt, seek to identify which of the discourses of the poet's era and how these discourses, through their interaction and conflict, lead to a reinterpretation of history. The results of the research show that history repeats itself in surprising and meaningful ways, in different times and places. What has been achieved in Iran and Egypt after years of effort and struggle by a group of freedom-seekers and justice-seekers is not only lost due to the ignorance of one group and the self-interest of another group; but new limitations and problems are added to previous issues and sometimes even bind their opponents and critics in the spirit of their time; as the poets studied in this study, although they have acted somewhat independently in narrating the political events of their time; However, some categories and details of events are not immune to error in their judgment, and this is part of the achievement of the dominant discourses that influence the individual identities of analysts and narrators of events.

***Cite this article:** Seyfi, T. & Moradi, K. (2025) Comparative criticism of the poems of Mirzadeh Eshghi and Hafez Ebrahim based on the theory of modern historicism.. *Journal of Comparative Literature*, 16 (32), 129-149. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24799.3818>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24799.3818>

Abstract**1. Introduction:**

In the 19th century, as Iran's relations with Western countries expanded, Iranian elites and intellectuals began to compare the governance styles in Iran with those in European countries, and contemplated the necessity for changes in Iran's political system. By introducing concepts such as constitutional law, the council, the Constitutional Revolution, and the courthouse, they sought to raise awareness among the masses regarding social freedoms. A similar experience can be observed in the modern history of Egypt. The connection between Egyptians and the West, which began with Napoleon's invasion of Egypt in 1798, gradually expanded and provided them with an opportunity to become familiar with Western achievements and advancements.

Seyyed Mohammad Reza Kurdistani, known as Mirzaadeh Eshghi, is one of the poets of the modernist and reformist era in Iran. Hafez Ibrahim (1872-1932), as described by Mohammad Esmail Kani, dedicated his life and poetry to the struggle against the oppression, tyranny, and colonialism that engulfed the Arab world (see: Ibrahim, 1987: 9). According to this researcher, contemplating Hafez's poetry involves studying the long dark history and the bitter struggles of Egypt and the entire Arab world during that challenging period (Ibid). Therefore, parts of Hafez's poetry, especially his political and social verses, reflect a historical period in Egypt and the Arab lands that, despite the dominance of oppression, tyranny, despotism, and colonialism, became a source of pride for him and other Egyptians, highlighting their resilience and strength in enduring the hardships of that era. This article aims to address the following research questions:

1. How is the interpretation of events, which is significant from the perspective of modern historians, reflected in the poetry of Eshghi and Ibrahim?
2. Which discourse do Eshghi and Ibrahim represent in their time, and how has their identity influenced their engagement with historical texts?
3. What is the perspective of Eshghi and Ibrahim regarding the position of power and its circulation among different social classes?
4. To what extent does the reflection of historical events in the poetry of Eshghi and Ibrahim align with the beliefs of modern historians concerning the nonlinearity of history?

2. Methodology

Given the similar approach of the two poets in addressing the historical events of their time, this research employs a descriptive-analytical method, in line with the approach of modern historiographic critics, to explore the reflection of the Constitutional Revolution in the poetry of Mirzaadeh Eshghi and the reflection of political and social events in Egypt in the poetry of Hafez Ibrahim. Modern historians argue that there is no unified and cohesive definition of historical events; rather, everything is merely a dynamic and unstable interaction of discourses that analysts can evaluate. Furthermore, as modern historians consider the influence of cultural beliefs and experiences of historians and authors on their works as inevitable, this study discusses how the thoughts and perspectives of Eshghi and Hafez Ibrahim shape their portrayal of these events. This will allow us to highlight the similarities and differences in the viewpoints of the two poets in this domain. One of the functions of comparative literature is to examine the similarities and differences between poets addressing a common theme.

3. Discussion

Modern historians view texts as based on various interpretations rather than established facts. They argue that there are two meanings for the word "history": 1. past events, and 2. a narrative account of past events. They contend that since history is always narrated, the first meaning is essentially absent (Selden and Widdowson, 1998: 206).

Mirzaadeh Eshghi has produced various poems and writings, some in different poetic forms and others in prose, such as articles published in newspapers and plays. However, a common feature among them is the subject matter. Eshghi's themes often revolve around social concerns, political freedoms, and the fight against administrative corruption and the incompetence of those in power in his country. Hafez Ibrahim, likewise, has poems and writings in which he depicts the tumultuous and eventful history of Egypt through words, often in a candid and explicit manner but frequently employing humor, satire, and mockery. The titles, names, figures, events, and themes in his poetry are closely tied to the historical personalities and events of his time. He is a poet of relationships, and thus in his political and social poetry—such as those reflecting on the Denshawai incident, the reception of Lord Cromer, "My Complaint, Egypt, Under Occupation," "Farewell, Lord Cromer," and the reception of Sir Gorst—he addresses significant aspects of modern Egyptian history. This includes the occupation of Egypt by the British in 1882, the subsequent interference in Egyptian affairs, the occurrence of World War I and its impacts on Egypt, the end of the Ottoman rule in Egypt in 1914, the beginning of the monarchy in Egypt, and ultimately the 1919 Revolution leading to Egypt's independence and the withdrawal of the British. Both poets therefore illustrate how the historical narratives they create are shaped by their contemporary socio-political contexts, reflecting their respective struggles against oppression and their aspirations for liberty and justice. Through their works, they not only document the events of their times but also provide critical perspectives that resonate with the sentiments of their societies.

4. Conclusion

Eshghi and Ibrahim, by narrating various social and political discourses of their time, have demonstrated the concept of "dynamic and unstable discourses and the absence of a unified spirit of the era," as believed by modern historians, exists within their texts. Eshghi highlights the failures of the Constitutional Movement and the regression of the country towards absolute kingship, while Hafez Ibrahim recounts various revolutions in Egypt aimed at severing foreign control over the nation. Together, they illustrate the "non-linearity of history and the lack of progressive movement" in the social movements of their respective countries.

The differing narratives of these two poets regarding the events of their times affirm the principle that "history is not grounded in established facts but relies on various interpretations. "Through their works, they strive to raise awareness among the masses, urging them to take action and be active participants in the social and political spheres. They reveal that, as believed by modern historians, "power is not confined to a single individual or social class," and its circulation hinges on the engagement and actions of diverse segments of society. Additionally, in various poems, they reflect the influence and interaction of individuals and discourses within their communities, indicating that, as new historicists argue, individual identity is shaped by the environment and surrounding discourses. In doing so, both Eshghi and Ibrahim not only document historical events but also contribute to the ongoing dialogue around identity, power, and social change in their respective societies. Their poetry stands as a testament to the resilience and struggles of people yearning for freedom and justice, offering a rich field for further exploration in the context of comparative literature and social history. Eshghi and Ibrahim each have their own distinctive approach to interpreting the events of their

time. They critique the prevailing discourse and describe and, when necessary, criticize the counter-discourses that existed during their era. They represent a critical voice of their time, challenging the dominant discourse by comparing their societies to more advanced ones in terms of human rights, freedom, and justice. Despite the tumultuous environment of their times characterized by manipulation and deflection, both poets managed to maintain a degree of their independent individual identities relative to the ruling powers. However, they were also significantly influenced, sometimes in unqualified or non-expert ways, by certain prevailing currents. For instance, Eshghi often opposes religious figures and clerics—despite some having a history of advocating for freedom—with a certain level of bias, influenced by contemporary ideological currents. Both Eshghi and Ibrahim recognize the circulation of power and the role of various social classes in governance. In their poetry, they strive to inspire and motivate the masses to resist despotism and, at times, condemn the passivity of the people.

As modern historians contend, Eshghi and Ibrahim, by reinterpreting the political events of their times and their regressions, engage in readings that embody the non-linearity of history in Iran and Egypt. Through their works, they elucidate how historical narratives are shaped by social dynamics and encourage a critical awareness of the necessity for active engagement in the political sphere, emphasizing the importance of collective agency in the face of oppression. Their poetry serves not only as a reflection of their time but also as a call to action and a challenge to the status quo, inviting readers to question and engage with the ongoing struggles for freedom and justice.

Keywords: Mirzadeh Eshghi, Hafez Ibrahim, critique of modern historicism, Steven Greenblatt, comparative analysis

Resources(in Persian)

- Al-Jiosi, S. (2001). *Trends and movements in the Arabic poetry of Hadith* (A. Lullua, Trans.; 1st ed.). Al-Wahda Al-Arabiya Center for Studies. (in Persian)
- Alsaraji, M. (1998). *Studies in modern and contemporary history of Egypt and Sudan*. (in Persian)
- Bresler, C. (2007). *An introduction to the theories and methods of literary criticism* (M. Abedini Fard, Trans.). Niloufar. (in Persian)
- Eshghi, M. (1971). *Generalities*. Sepehr. (in Persian)
- Eshghi, M. (1978). *Illustrated Generalities*. Javidan. (in Persian)
- Fairclough, N. (2010). *Critical Analysis of Discourse*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Greenblatt, S. (139). *Jabbar*. Translated by Abtin Golgar. Haman. (in Persian)
- Haeri, H. (2024). *Mirzadeh Eshghi*. Badragh-e Javidan. (in Persian)
- Ibrahim, H. (1987). *Divan* (M. I. Kani, Ed.). Elahiya Al-Masriyyah. (in Persian)
- Ibrahim, H. (2004). *Divan*,. Edited by Ahmad Amin and Others. (in Persian)
- Kasravi, A. (1930). *Constitutional History of Iran*. Par. (in Persian)
- Makarik. (2006). *Encyclopedia of Contemporary Literary Theories*. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Second edition. Ageh. (in Persian)
- Masadi, M. (2006). *Dinshaw*. Cairo, Dar al-Kutb wal-Diqh al-Qawmiyyah. (in Persian)
- Payandeh, H. (2018). *Reading the text in the style of modern historians (analysis of Savushon discourses)*. *Quarterly Journal of the Iranian Association for Cultural Studies and Communication*, 53, 11–39. (in Persian)
- Rushdi Saleh, A. (1998). *Studies in the social history of Egypt*. Al-Hiyah Al-Masriyyah General Lalkitab Press. (in Persian)

- Selden, R., & Widdowson, P. (1998). *A guide to contemporary literary theory* (A. Mokhbar, Trans.). Tarh-e-No. (in Persian)
- Shoghi, A. (1996). *Love*. Dar al-Fakr al-Arabi. (in Persian)
- Tyson, L. (2019). *Theories of Contemporary Literary Criticism*. Negah Emrooz.
- Zaif, Sh. (Lata). *Contemporary Arabic literature in Egypt*. Cairo, Dar al-Maarif. (in Persian)
- Zerang, M. (2009). *The Development of the Iranian Judicial System*. Islamic Revolution Documents Center. (in Persian)

[In English]

- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical study of language*. Longman.
- Gallagher, & Greenblatt, S. (2000). *Practicing New Historicism*. University of Chicago Press.
- <https://ar.wikipedia.org/wiki>.

نقد تطبیقی اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابرهیم براساس نظریه تاریخ‌گرایی نوین*

طیبه سیفی^۱ | کبری مرادی^۲

۱. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: t_seyfi@sbu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: k.moradi@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵ کلیدواژه‌ها: میرزاده عشقی، حافظ ابراهیم، نقد تاریخ‌گرایی نوین، استیون گرینبلت، بررسی تطبیقی.	بازخوانی تاریخ ایران و مصر در قرن نوزدهم، روایتگر وقایع سیاسی و اجتماعی مشابهی در این دو سرزمین است که در برخی از آثار ادبی این دوره از جمله در اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابراهیم، بازتاب پیدا کرده است. عشقی در اشعارش به روایت انقلاب مشروطه در ایران می‌پردازد و حافظ ابراهیم نیز تاریخ طولانی مصر و مبارزات مصریان علیه ظلم و استعمار در جهان عرب را روایت می‌کند. در این پژوهش، آثار این دو شاعر بر مبنای نظریه نقد تاریخ‌گرایی نوین، بررسی و جنبه‌های اجتماعی و سیاسی رویدادها به شیوه توصیفی-تحلیلی پرداخته شده است و چنانکه شیوه منتقدان تاریخ‌گرایی جدید است، مضامین اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابراهیم به صورت تطبیقی و بر مبنای محورهای مهم نقد تاریخ‌گرایی نوین بررسی شده است تا انگیزه‌های سیاسی و ایدئولوژیک فرهنگی دخیل در تولید متن، کشف شود، زیرا خوانش این اشعار از منظر نقد تاریخ‌گرایی نوین فراتر از وقایع تاریخی اشعار، ذهن را به موضوعات مهمتری معطوف می‌کند و آن اینکه این اشعار با بازنمایی رخدادهای تاریخی ایران و مصر درصدد شناساندن کدام یک از گفتمان‌های عصر شاعر هستند و یا اینکه این گفتمان‌ها در تعامل و کشمکش با یکدیگر چگونه به بازتفسیر تاریخ منجر می‌شوند؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تاریخ به طرز شگفت‌آور و معناداری، در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، تکرار می‌شود. آنچه در ایران و مصر، پس از سالها تلاش و مبارزه توسط گروهی از آزادی‌خواهان و عدالت‌طلبان به ثمر رسیده است، به دلیل ناآگاهی گروهی و منفعت‌طلبی گروهی دیگر، نه تنها از دست می‌رود، بلکه محدودیت‌ها و مشکلات جدیدی بر مسائل پیشین افزوده می‌شود و حتی گاه مخالفان و منتقدان خود را در روح زمانه‌ی خود، به بند می‌کشد؛ چنانکه شاعران مورد بررسی در این پژوهش، هرچند در روایت وقایع سیاسی دوران خود تاحدودی متسقل عمل کرده‌اند؛ اما در داوری برخی طبقات و جزئیات رویدادها از خطا در امان نمانده‌اند و این بخشی از دستاورد گفتمان‌های حاکم است که هویت فردی تحلیل‌گران و راویان رویدادها را تحت تأثیر قرار می‌دهند.
واژه‌های کلیدی: میرزاده عشقی، حافظ ابراهیم، نقد تاریخ‌گرایی نوین، استیون گرینبلت، بررسی تطبیقی.	

* استناد: سیفی، طیبه؛ مرادی، کبری. (۱۴۰۳). نقد تطبیقی اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابرهیم براساس نظریه تاریخ‌گرایی نوین. *ادبیات تطبیقی*، ۱۶ (۳۱)، ۱۴۹-۱۲۹.
<http://doi.org/10.0000-0003-3460-0138>

۱. مقدمه

در قرن نوزدهم میلادی که روابط ایران با کشورهای غربی گسترش یافت، نخبگان و تحصیل‌کردگان ایرانی با مقایسه شیوه حکمرانی در ایران با کشورهای اروپایی، به این فکر افتادند که لازم است تغییراتی در نظام سیاسی ایران شکل گیرد. آنها با مطرح کردن مفاهیمی مانند قانون اساسی، مجلس شورا، انقلاب مشروطه یا نهضت مشروطه و عدالت‌خانه، برای ایجاد آگاهی در میان توده‌ی مردم درمورد آزادی‌های اجتماعی، تلاش کردند. در این دوره، ایرانیان شاهد تحولاتی در ایجاد و بسط قانون، عدالت، برابری و آزادی‌های اجتماعی بودند و درنهایت، با امضای مظفرالدین شاه؛ آخرین پادشاه قاجار، نظام سیاسی ایران از پادشاهی مطلقه به پادشاهی مشروطه تغییر کرد. هرچند که این دستاورد مشروطه‌خواهان چندان دوام نیاورد و پس از مدتی، دوباره شیوه حاکمیت به همان سبک پادشاهی مطلق خود بازگشت.

نظیر چنین تجربه‌ای را در تاریخ معاصر مصر نیز شاهد هستیم. ارتباط مصریان با غرب که از حمله ناپلئون در سال ۱۷۹۸م به مصر آغاز شده بود، به تدریج گسترش پیدا کرد و زمینه‌آشنایی آنها را با دستاوردها و پیشرفت‌های در غرب نیز فراهم کرد. در اوایل قرن نوزدهم زمانی که محمد علی پاشا، خدیو مصر، برخی از ادبا و فرهیختگان مصر را برای تحصیل به اروپا فرستاد زمینه‌آشنایی با ادبیات و فرهنگ غرب بیشتر فراهم شد و این ادبا بعد از بازگشت به مصر به مقایسه‌ی مصر با پیشرفت‌هایی که در غرب رخ داده بود، پرداختند و هریک از آنها با فعالیت در حوزه‌های مختلف، زمینه‌آگاهی سیاسی-اجتماعی در مصر را فراهم کردند که انقلاب عرابی پاشا با همراهی برخی از فرهیختگان مصری از جمله محمود سامی بارودی که به اعتقاد سروجی با هدف اصلاح اوضاع داخلی مصر، پایان دادن به استبداد و قطع دست دخالت بیگانگان از امور مصر (السروجی، ۱۹۹۸: ۱۲۵) بود، نمودی از این آگاهی سیاسی در مصر است؛ هرچند این انقلاب ناکام ماند، اما خود زمینه‌ساز قیام‌ها و انقلاب‌های بعدی شد و درنهایت انقلاب ۱۹۱۹ شکل گرفت که پس از سالها کشمکش با انگلیس، به خروج نیروهای انگلیس از مصر و استقلال مصر انجامید. این انقلاب‌های سیاسی، انقلاب‌های ادبی را نیز به دنبال داشتند و علاوه بر عرصه سیاسی، در عرصه ادبی نیز برای مصریان دستاوردهایی داشتند؛ ادبیات به طور عام و شعر به طور خاص در نتیجه آشنایی شاعران و ادبای مصری با ادبیات غرب و بویژه ادبیات فرانسه و ترجمه بسیاری از آثار آنها به عربی، منجر به تحول و پیشرفت چشمگیری شد که حافظ ابراهیم در کنار احمد شوقی و محمود سامی البارودی، پرچمدار و سردمدار این نهضت ادبی در مصر بود.

سیدمحمدرضا کردستانی که به میرزاده عشقی مشهور است، از شاعران دوران تجددخواهی و تغییرطلبی در ایران است. او متولد بیستم تیرماه سال ۱۲۷۳ در همدان است که در دوازدهم تیرماه سال ۱۳۰۳ در تهران ترور شد. عشقی، شاعر، روزنامه‌نگار، نویسنده و نمایشنامه‌نویس ایرانی دوران مشروطیت است که به سبب وطن دوستی و آزادی‌خواهی، با قرارداد ننگین ۱۹۱۹ میلادی ایران و انگلیس مخالفت کرد و در آثار متعدد خود با تکیه بر احساس هویت ملی، برای ایجاد انگیزه و آگاهی در میان توده‌ی مردم بهره گرفت تا آنان را در برابر استبداد برانگیزاند. در سال ۱۲۹۷ شمسی به دلیل فعالیت‌های آگاهی‌بخش خود زندانی شد. همین رویکرد و دغدغه او؛ عامل ترور او در زمان نخست‌وزیری رضاخان (سردار سپه) در اواخر دوره قاجار شد. (زرنگ، ۱۳۸۱، ج ۱: ۴۰۵)

حافظ ابراهیم (۱۸۷۲-۱۹۳۲) هم به تعبیر محمد اسماعیل کانی زندگی و شعرش را وقف مبارزه با ظلم، ستم و استعماری کرد که سراسر جهان عرب را احاطه کرده بود (ر.ک: ابراهیم، ۱۹۸۷: ۹) به تعبیر این پژوهشگر، تأمل در شعر حافظ، مطالعه تاریخ تاریک طولانی و مبارزات سخت و تلخ مصر و همه‌ی جهان عرب در آن دوره سخت و دشوار است (همان) بنابراین بخشی از اشعار حافظ بویژه اشعار سیاسی و اجتماعی وی، تصویرگر یک دوره تاریخی مصر و سرزمین‌های عربی است که علی‌رغم ظلم، ستم، استبداد و استعمار حاکم بر سرزمین‌های عربی در این دوره تاریخی، مایه‌ی افتخار شاعر و دیگر مصریان و نشانگر صلابت و قدرت آنها در تحمل سختی‌ها و مشکلات این دوره است؛ بنابراین شاعر در این اشعار به مبارزات مصریان و مقاومت و ایستادگی و صبر آنها در حفظ کیان و موجودیت و هویت و استقلال خویش افتخار می‌کند. یا به تعبیر جیوسی اغلب موضوعات شعری حافظ به حوادث و مناسبات عمومی مرتبط است و شاعر احساس می‌کند که مشارکت در همه فعالیت‌های اجتماعی و عمومی و نوشتن درباره‌ی همه‌ی حوادث، تکلیف وی است. (ر.ک: الجیوسی، ۲۰۰۱: ۸۲)

با توجه به رویکرد مشابه دو شاعر در پرداختن به حوادث تاریخی عصر خویش، در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی، چنانکه شیوه منتقدان تاریخ‌گرایی نوین است، به بازتاب رویداد مشروطه در اشعار میرزاده عشقی و بازتاب حوادث سیاسی و اجتماعی مصر در اشعار حافظ ابراهیم پرداخته شده است، زیرا تاریخ‌گرایان جدید معتقدند تعریف واحد و یکپارچه‌ای از رویدادهای تاریخ وجود ندارد؛ بلکه هرآنچه هست، صرفاً تأثیر متقابل گفتمان‌ها به شکلی پویا و ناپایدار است که تحلیل‌گر می‌تواند آنها را مورد تحلیل قرار دهد. ضمن اینکه از آنجاکه تاریخ‌گرایان جدید، تأثیر باورها و تجربیات فرهنگی تاریخ‌نگاران و نویسندگان متون بر آثارشان را امری ناگزیر می‌دانند، از تأثیر نگرش و تفکر عشقی و حافظ ابراهیم در انعکاس این رویدادها سخن خواهیم گفت تا وجوه تشابه و تفاوت نگاه دو شاعر در این حوزه را به مخاطب نشان دهیم؛ چرا که یکی از کارکردهای ادبیات تطبیقی، بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های میان شاعران در موضوع واحد است.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش

۱. شیوه‌ی تفسیر وقایع که از منظر تاریخ‌گرایان نوین، اهمیت دارد، در اشعار عشقی و ابراهیم چگونه است؟
۲. عشقی و ابراهیم، نماینده‌ی کدام گفتمان روزگار خود هستند و نقش آنان فراخور هویت فردی‌شان، از فرآورده‌های تاریخی چه تأثیری گرفته است؟
۳. نگرش عشقی و ابراهیم به جایگاه قدرت و گردش آن میان طبقات مختلف چگونه است؟
۴. بازتاب رویدادهای تاریخی در اشعار عشقی و ابراهیم، چقدر ناظر به باور تاریخ‌گرایان جدید مبنی بر غیرخطی بودن تاریخ است؟

۱-۳. پیشینه پژوهش

براساس بررسی انجام گرفته، پژوهش‌های متعددی درباره اشعار میرزاده عشقی صورت گرفته است؛ اما برای رعایت اختصار به مواردی از آنها که به صورت تطبیقی و یا رویکردی که مناسبتی با این پژوهش دارد، اشاره می‌شود. هرچند موردی که شباهت جدی در رویکرد و شیوه با این پژوهش داشته باشد به دست نیامد.

مقاله «نقد تطبیقی آرمانگرایی در شعر و اندیشه میرزاده عشقی و احمد مطر» (۱۳۹۶) به قلم شیرزاد طایفی و مایسا گزمحمدی، که در آن پژوهشگران با بررسی مضامین مربوط به حسرت از دست رفته‌ها، نارضایتی از وضعیت موجود و رؤیای بازگشت به عصر زرین بشر در اشعار عشقی و مطر، اندیشه آرمانشهری آن دو را در قیاس با هم بررسی کرده اند.

مقاله دیگری با عنوان «بررسی تطبیقی درون‌مایه‌های آثار نمایشی عشقی، ایرج و عارف» (۱۳۹۹) به قلم علی محمد مؤذنی، تیمور مالمیر و معصومه عبادی منتشر شده است که در آن نکات اشتراک، افتراق و تناقض‌های درون‌مایه آثار نمایشی عشقی، ایرج و عارف در حوادث تاریخی بررسی شده است.

در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی اندیشه‌های پوپولیستی در شعر میرزاده عشقی و احمد شوقی» (۱۳۹۵) به قلم حسین صدقی و فاطمه معنوی به تأثیر وقایع سیاسی بر پیدایش ادبیات پوپولیستی و ارتباط آن با شیوه بیان عشقی و شوقی پرداخته شده است.

باتوجه به جایگاه ادبی ویژه حافظ ابراهیم و پیشگامی او در نهضت ادبی معاصر به عنوان یکی از سه ضلع مثلث مدرسه احیا و بعث یا مدرسه نئوکلاسیک، هم در دانشگاه‌های داخل و هم کشورهای عربی پژوهش‌های متعدد و متنوع درباره آثارش انجام گرفته است که برای رعایت اختصار تنها به پژوهش‌هایی تطبیقی اشاره می‌شود:

پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی مضامین اجتماعی در اشعار ملک‌الشعراى بهار و حافظ ابراهیم» (۱۳۹۰) به قلم سحر یزدانخواه، نویسنده به این نتیجه رسیده که بررسی اوضاع زن در جامعه، تأثیر علم در روند رشد کشور، فقر و انحرافات اجتماعی و تجدد از جمله مضامین مشترکی در اشعار دو شاعر هستند. پایان‌نامه‌ای دیگر با عنوان «بررسی و مقایسه مضامین سیاسی و اجتماعی در شعر حافظ ابراهیم و ملک‌الشعراى بهار» (۱۳۹۱) به قلم محمد صالح نیا، پژوهشگر به این نتیجه رسیده است که دو شاعر نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی تقریباً نگاه مشابهی داشته و از افتراقات کمتری برخوردارند. «بررسی تطبیقی تصویر زن

در ادبیات معاصر عربی و فارسی با تکیه بر اشعار احمد شوقی و حافظ ابراهیم و ملک الشعرای بهار و پروین اعتصامی، (۱۳۹۲) به قلم محمد رمضانی، نویسنده در این پایان نامه مسائلی همچون حقوق زنان، آزادی زنان، حجاب و عفاف، تربیت زنان و علم‌آموزی زنان را در شعر این شاعران به صورت تطبیقی و بررسی کرد. مقاله‌ای هم با عنوان «رویکرد استعمار ستیزی در اشعار حافظ ابراهیم و میرزاده عشقی» (۱۳۹۳) به قلم معصومه نعمتی و سهیلا اصغرزاده نوشته شده است. نویسندگان به این نتیجه رسیدند که دو نویسنده در عین شباهت در مضامین، به لحاظ سبک و ساختار تفاوت‌هایی دارند.

نویسندگان تاکنون پژوهشی که به طور مستقل، اشعار این شاعر را با عشقی از منظر نقد تاریخی‌گرایی نوین بررسی کرده باشند به دست نیاوردند.

۱-۴. مبانی نظری پژوهش

۱-۴-۱. نقد تاریخ‌گرایی نوین (New Historicism)

نقد تاریخ‌گرایی نوین که تداخل قابل توجهی با تحلیل گفتمان و نقد فرهنگی دارد، با نقد تاریخ‌گرایی سنتی که به آن عادت داریم، متمایز است. این گونه از نقد که در دهه ۱۹۸۰ و در حوزه مطالعات رنسانس، پا گرفت، برخلاف شیوه‌ی سنتی تاریخ‌گرایی، به جای اینکه به مسائلی نظیر آیا توصیف و شرحی که در متن ارائه شده، دقیق و منطبق بر واقعیت است، بپردازد، به نکاتی از این دست توجه دارد: شرحی که در متن، از واقع‌ای ارائه شده، در مورد انگیزه‌های سیاسی و درگیری‌های ایدئولوژیک فرهنگی که منجر به تولید خود متن شده، چه چیزی به ما می‌گوید؟ و اینکه در زمان وقوع ماجرای تاریخی، چه تصویری از آن واقع‌ه توسط جریان‌های فرهنگی موجود، در رسانه‌ها، سخنرانی‌ها، عکس‌ها، نقاشی‌ها و ... منعکس شد؟ (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۶۹-۴۶۵) درواقع جنبه‌های اجتماعی و سیاسی رویدادها در نقد تاریخ‌گرایی نو بسیار مهم است، زیرا این شیوه از نقد، بر رخدادهای سیاسی و دیپلماتیک تمرکز و بر روایت به‌عنوان ابزار اصلی بیان گذشته توجه دارد. (مکاریک، ۱۳۸۵: ۴۴۶)

درواقع تاریخ‌نگاران سنتی بیشتر پرسششان این بوده که «چه اتفاقی افتاده؟»، «تاریخ درباره این اتفاق به ما چه می‌گوید؟» اما پرسش تاریخ‌نگاران جدید حول این محور است که رویداد، چگونه تفسیر شده و این تفسیرها، در مورد مفسران و بازتاب دهندگان خود به ما چه می‌گویند؟ به بیان دیگر تاریخ‌گرایی جدید که در برخی کتب نقد، نوتاریخی‌باوری نیز نامیده شده است، میانه‌ای با تفکیک رشته‌ها ندارد، بلکه در بررسی متون، بسترهای اقتصادی، تاریخی و فرهنگی را مورد توجه قرار می‌دهد. روشن است که دستاورد این رویکرد بینامتنی و فرارشته‌ای، با یافته‌های تحقیقات رسمی مطابقت ندارد. این نوع نگاه به متون، هم جنبه‌هایی از نظریه‌های سنتی و معاصر را به نقد می‌کشد و هم جنبه‌هایی از آنها را در دل خود دارد. (مکاریک، ۱۳۸۵: ۴۴۱-۴۴۰) در این رویکرد، ادبیات نیز، در بافت اجتماعی، سیاسی و تاریخی فرهنگی مطالعه می‌شود. درواقع، تاریخ‌گرایان جدید، به تاریخ ادبی یک ملت، همچون تجلی روح تکامل یابنده آن می‌نگرند، چنانکه توماس کرلایل (Thomas Carlyle)، زبانشناس، تاریخ‌نگار، مترجم و نویسنده اسکاتلندی که به انقلاب در تاریخ‌نگاری شهرت دارد) می‌گوید: «تاریخ شعر یک ملت، جوهر تاریخ آن ملت، اعم از سیاسی، علمی و مذهبی است». (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۲۰۵)

۱-۴-۲. اصول محوری نظریه نقد تاریخ‌گرایی نوین

تاریخ‌گرایان نوین، متون را مبتنی بر تفاسیر گوناگون می‌دانند نه حقایق مسلم. درواقع آنها معتقدند دو معنا برای واژه تاریخ وجود دارد: ۱. رویدادهای گذشته ۲. بیان داستانی درباره رویدادهای گذشته. آنها معتقدند از آنجا که تاریخ همواره روایت می‌شود، پس معنای اول در میان نیست. (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۲۰۶) این رویکرد تاریخ‌گرایان جدید که منبعث از نگرش پساساختارگرایان دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ است، مشابهتی جدی با دیدگاه تحلیل گران گفتمان در مبحث قرائت اولیه و ثانویه در وقایع است که در بخش بعدی مبانی نظری به آن خواهیم پرداخت. نگاه غیر قطعی و تردیدآمیز تاریخ‌گرایان نوین به متون، موجب آن است که آنها اقتدار خداگونه نویسنده را در تعیین کردن معنای متن نیز محل تردید می‌دانند. فوکو در این باره معتقد است که استناد به نام نویسنده به منظور محدود ساختن شیوه‌های مختلف قرائت متن و طیف معانی که می‌تواند از متن برآید، صورت می‌گیرد. (یابنده، ۱۳۸۸: ۲۸-۲۹)

۲. آنان، تاریخ را نه امر خطی و علی و معلولی و نه امری رو به رشد می‌دانند.

۳. آنان معتقدند قدرت محدود به یک فرد یا طبقه نیست و در تبادل و گردش است.

۴. آنها معتقدند تعریف واحد و یکپارچه‌ای از رویدادهای تاریخ وجود ندارد؛ بلکه هرآنچه هست، صرفاً تأثیر متقابل گفتمان‌ها به شکلی پویا و ناپایدار است که تحلیل‌گر می‌تواند آنها را مورد تحلیل قرار دهد. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲) طراحان این نظریه، تاریخ را امری نه مسلم، بلکه کاملاً محتمل و برخاسته از روایت‌ها و خوانش‌های همگانی می‌دانند. (Gallagher & Greenblatt, 2000, 17-16 از این نظرگاه، تاریخ و ادبیات تقریباً مترادف هم هستند؛ هر دو گفتمان‌های روایی هستند که با وضعیت تاریخی و مولفان و خوانندگان و فرهنگهای زمانه‌شان در تعامل هستند و هیچ یک از آنها نمی‌تواند مدعی ادراکی کامل یا عینی از محتوا یا وضعیت تاریخی خود شود، زیرا هردوی آنها گفتگوهای مستمر با پدیدآورندگان و خوانندگان و فرهنگهای خود هستند.) (برسler، ۱۳۸۶: ۲۵۳)

۵. به زعم تاریخ‌گرایان جدید، تأثیر باورها و تجربیات فرهنگی تاریخ‌نگاران و نویسندگان متون بر آثار آنها امری ناگزیر است. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲) به نحوی که گرینبلت می‌گوید: «تا جایی که من می‌توانم بگویم، در کلیه متون و اسنادی که تهیه کرده‌ام، هیچ اثری از ذهنیت ناب و رها از قید و بند نبوده است؛ درحقیقت چنین به نظر می‌رسد که شخص انسان تاحدود زیادی اسیر، یعنی محصول ایدئولوژیک مناسبات قدرت در یک جامعه خاص است.» (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۲۰۹)

۱-۴-۳. ارتباط نقد تاریخ‌گرایی نوین با تحلیل گفتمان (discourse analysis)

این شیوهی تحلیل، چیزی شبیه دیدگاه تحلیل‌گران گفتمان است که به قرائت ثانویه‌ای که از وقایع به مخاطبان ارائه می‌شود، توجه ویژه دارند. آنها معتقدند قرائت ثانویه که ممکن است با قرائت اولیه رویداد، تفاوت قابل تاملی داشته باشد، مبتنی بر منافع نظام سلطه و ایدئولوژی خاص گروهی است که از هژمونی غالب برخوردارند. تاریخ‌گرایان نوین هم معتقدند آنچه از روایت رویداد تاریخی، به ما رسیده است، چندان شفاف نیست. درواقع، ما جز، پایه‌ای‌ترین حقایق تاریخی، به اطلاعات دیگری، دسترسی شفاف نداریم، بنابراین درک ما از وقایعی که رخ داده، بیشتر مبتنی بر چگونگی تطبیق آن رویدادها با ایدئولوژی‌های رقیب و انگیزه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی درگیر با یکدیگر در زمان و مکان وقوع رویدادهاست.

گرچه تاریخ‌گرایان جدید، به گردش ناگزیر قدرت معتقدند اما آنان نیز حفظ پایه‌های قدرت و تداوم کنترل اجتماعی راه، در گرو طبیعی‌سازی مفاهیم موردنیاز برای این کنترل می‌دانند. چنانکه از نظر تحلیل‌گران گفتمان نیز، انتظام (طبیعی سازی Naturalization) ضرورتی برای پذیرش گزاره‌ها از سوی توده مردم است تا طبق آن گزاره‌ها و در راستای بازتولید منافع قدرت به کنش پردازند. آنچه را که تحلیل‌گران گفتمان، طبیعی‌سازی می‌نامند (فرکلاف، ۱۳۹۸: ۲۶-۲۷) تاریخ‌گرایان نوین، بر ساخته‌های اجتماعی توسط طبقه حاکم، نام می‌نهند. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۷۳)

۱-۴-۴. ارتباط نقد تاریخ‌گرایی نوین با نقد فرهنگی (Cultural Criticism)

نقد تاریخ‌گرایی جدید اشتراکات زیادی در حوزه مبانی نظری با نقد فرهنگی دارد. مثلاً نقد فرهنگی مانند تاریخ‌گرایی جدید بر آن است که تاریخ و فرهنگ بشری، عرصه پیچیده‌ای از نیروهای پویا را تشکیل می‌دهد که ما تنها قادر به ارائه‌ی تصویری نسبی و شخصی از آنها هستیم نه تصویری قطعی و مسلم. دیدگاه هر دو نظریه آن است که رابطه دوسویه‌ای میان ذهنیت فردی انسان با محیط فرهنگی او وجود دارد به این معنا که در عین حال که محدودیت‌های تحمیل شده توسط فرهنگ، دست و پای ما را بسته‌اند، می‌توانیم علیه آنها مبارزه و آنها را متحول کنیم.

اما یکی از تفاوت‌های مهم میان نقد تاریخ‌گرایی نوین و نقد فرهنگی این است که نقد فرهنگی، اغلب متکی بر نظریه‌های سیاسی است چون تمایل آن به برخورداری از جهت‌گیری‌های سیاسی به مراتب بیشتر از تاریخ‌گرایی جدید است. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۹۳)

۲. بحث و بررسی

۲-۱. بررسی اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابراهیم براساس نظریه نقد تاریخ‌گرایی نوین

عشقی اشعار و نوشته‌های گوناگونی دارد که برخی به شعر در قالبهای مختلف و برخی به نثر در گونه‌های متفاوت نظیر مقاله‌های منتشرشده در روزنامه‌ها و نمایشنامه‌ها و ... هستند؛ اما وجه مشترک غالب آنها، مضمون است. مضمون‌های عشقی، غالباً دغدغه‌های اجتماعی، آزادی‌های سیاسی و مبارزه با فساد اداری و حاکمیت بی‌کفایتان در کشور است.

حافظ ابراهیم نیز اشعار و نوشته‌هایی دارد که در آنها، دوران پر التهاب و پرفراز و نشیب تاریخ مصر را در جامه کلمات و واژگان گاه آشکار و صریح اما غالباً با بیانی طنزآمیز و ریشخند و تمسخر بازنمایی می‌کند، عناوین، اسامی، شخصیتها و رویدادها و حوادث و مضامین اشعار او با شخصیتها و حوادث تاریخی عصرش نسبت تنگاتنگی دارد؛ زیرا وی شاعر مناسبات است از این رو در اشعار سیاسی و اجتماعی مثل حادثه دانشوای، استقبال اللورد کرومر...، شکوی مصر من احتلال، وداع لورد کرومر، استقبال سیرغورست و... بخش مهمی از تاریخ معاصر مصر را موضوع این اشعار انتخاب کرده است از جمله اشغال مصر توسط انگلیس در سال ۱۸۸۲م، و در پی آن دخالت مصر در همه امور مصر، وقوع جنگ جهانی اول و آسیبهای ناشی از آن در مصر، پایان حکومت عثمانیان در مصر در سال ۱۹۱۴، و آغاز حکومت پادشاهی در مصر و سرانجام انقلاب ۱۹۱۹ که به استقلال مصر و خروج انگلیس از آنجا منتهی شد. (ر.ک: رشدی صالح، ۱۹۹۸: ۱۷؛ السروجی، ۱۹۹۸: ۱۲۵) بنابراین این رویدادها زمینه تاریخی حوادث این اشعار را تشکیل می‌دهند که در ادامه به بررسی شواهد مثال اشعار میرزاده عشقی و حافظ ابراهیم براساس محورهای مهم فکری نقد تاریخ گرای نوین خواهیم پرداخت:

۲-۱. وجود گفتمان‌های پویا و ناپایدار و نبود روح یکپارچه دوران

عشقی، مسمطی در شرح فداکاری‌های یکی از مبارزان و آزادی‌خواهان دوران مشروطیت دارد که در خلال آن بی‌باکانه به بیان فساد حاکمیت می‌پردازد. او در ضمن بیان دلاوری و درستکاری مرد مشروطه‌خواه، به تشریح گفتمان حاکم بر ذهن دون‌مایگان تقویت‌کننده حاکمان ظالم می‌پردازد و تأثیر و تاثر این گفتمان‌های متفاوت را نشان می‌دهد:

چه خوب روزی، روزی که روز کشتار است
گر آن زمان برسد، مرده‌شوی بسیار است
حواله همه این رجال، بر دار است
برای خائن، چوب و طناب در کار است
سزای جمله شود داده از یسار و یمین
که قهر ملت، با ظلم روبه‌رو گردد
تمام مملکت آن روز، زیر و رو گردد
به خائنین زمین، آسمان عدو گردد
بسیط خاک ز خون پلیدشان رنگین
وزیر مالیه‌ها، بر فراز دار روند
وزیر عدلیه‌ها، زنده در مزار روند
وزیر خارجه‌ها، از جهان کنار روند
رئیس نظمیه‌ها سوی آن دیار روند
که تا نماند از ایشان، نشان به روی زمین
کجا و کی شود آباد، این محیط خراب
اگر نگردد از خون خائنین سیراب
گمان مدار که این حرف‌هاست، نقش بر آب
یقین بدان تو که تعبیر می‌شود این خواب
در آخر ای پدر انقلاب را آیین (حائری، ۱۴۰۳: ۳-۴۲)

منظور از مرده‌شوی که در شعر اشاره شده، همان مرد مرده‌شوی است که جای مرد مشروطه‌خواه قرار می‌گیرد و برخلاف او به هر بی‌اخلاقی تن می‌دهد. او نماد یک گفتمان جدی در آن روزگار است که شیوه و نگرشش، موجب زیان دیدن آزادی‌خواهان و حقیقت‌جویان می‌شود.

حافظ ابراهیم نیز در سروده «حادثه دانشوای»^۱ که روایتی از یک حادثه تلخ در تاریخ مصر است، به فساد حاکم در این سرزمین در نتیجه سبطره انگلیس بر همه امور این کشور، می‌تازد، هر چند به تعبیر شوقی ضیف، حافظ ابراهیم در این شعر و دیگر اشعار سیاسی جانب احتیاط را رعایت می‌کند (ضیف، بی‌تا: ۱۰۸) اما با لحنی تمسخرآمیز از سیاست انگلیس در مصر و حکم قاضی پرونده انتقاد می‌کند که خود بیانگر نگاه ضد استعماری شاعر است؛ او که سردمدار مبارزه با ستم و تبعیض بود در این ابیات با لحنی اعتراض‌آمیز انگلیس‌ها را حاکمان مصر می‌نامد و به سابقه دوستی و سازش مصریان با انگلیسها اشاره می‌کند که گویا انگلیسها آن

سابقه را از یاد برده‌اند و از سوی دیگر نگاه استعمارگران به کشورهای تحت استعمار خود و مردمان آن دیار را بازنمایی می‌کند که در این سروده برای فرماندهان انگلیس با پرنده و کبوتر یکسان و برابرند:

أَيُّهَا الْقَائِمُونَ بِالْأَمْرِ فِينَا خَفِضُوا جَيْشَكُمْ وَنَامُوا هُنَا
هَلْ نَسِيتُمْ وِلَاءَنَا وَالْوَدَادَا وَابْتَغُوا صَيْدَكُمْ وَجُوبُوا الْبِلَادَا
وَإِذَا أَعُوَزَ تَكُمُ ذَاتُ طَوْقٍ بَيْنَ تِلْكَ الرِّبَا فَصِيدُوا الْعِبَادَا
(ابراهیم، ۲۰۰۴: ج ۲۰/۲)

ترجمه: ای آنان که بر ما حکومت می‌کنید لشکریانتان را کم کنید و آرام بخوابید، آیا دوستی و محبت میان ما را از یاد برده‌اید؟ شکارتان را بگیرید و در این سرزمین‌ها گشت و گذار کنید. اگر در میان آن تپه‌ها کبوتری برای شکار نیافتید، انسانها را شکار کنید.

در پس این واقعه تاریخی که حافظ روایت می‌کند گفتمان دیگری نهفته است و آن گفتمان سازش و مصالحه و مسامحه با دولت استعمارگر انگلیس است که همان گفتمان غالب در جامعه آن روز شاعر است، او در این ابیات از انگلیسها می‌خواهد در سرزمینش به مردم آنجا احترام بگذارند و کریمانه رفتار کنند و در صفت جواد و بخشنده‌گی که از صفات اصیل عربهاست آنها را هم‌تراز مصری‌ها برمی‌شمرد و با لحنی کنایه‌آمیز به سال‌های متمادی سلطه استعمار انگلیس بر مصر و سکون و سکوت مصریان اشاره می‌کند و علت سازش و مصالحه با آنها را ترس از دشمنی ورزیدن می‌داند:

أَكْرَمُونَا بِأَرْضِنَا حَيْثُ كُنْتُمْ إِنَّمَا يَكْرُمُ الْجَوَادُ الْجَوَادَا
إِنْ عَشْرِينَ حِجَّةً بَعْدَ خَمْسٍ عَلِمْتَنَا السُّكُونُ مَهْمَا تَمَادَى
أُمَةُ النَّبِيلِ أَكْبَرَتْ أَنْ تُعَادَى مَنْ رَمَاهَا وَاشْفَقَتْ أَنْ تُعَادَى
(همان، ج ۲۱/۲)

ترجمه: در سرزمین ما، هر جا که بودید با ما محترمانه رفتار کنید، فقط سخاوتمند است که سخاوتمندان را محترم می‌شمارد، تجربه بیست و پنج سال زندگی (زیر سلطه استعمار) به ما آموخت سکون و سکوت بیشه کنیم هر چند که (این سالها) به درازا بکشید، مردم مصر بزرگتر از آن هستند که با هر کس که به سوی آنها تیری انداخت دشمنی کنند و از دشمنی ورزیدن نیز بیمناک هستند.

ابیات فوق نشان می‌دهد در دوران خود حافظ ابراهیم، چنانکه باور تاریخ‌گرایان جدید است، تعریف واحد و یکپارچه‌ای از یک حادثه تاریخی وجود نداشته بلکه تأثیر و تأثر گفتمان‌های مختلف و متقابل را شاهد هستیم که هریک تفسیر خاص خویش را دارند و در تعامل بایکدیگرند.

در سروده «استقبال السیر غورست» هم حضور گفتمانهای مختلف و تقابل میان آنها مشهود است، از آنجا که شاعر در اشعار خود همیشه جانب احتیاط را رعایت می‌کند ابیات زیر نشان دهنده گفتمان حاکم در مصر است که برگرفته از گفتمان سلطه حاکم در قبول و حمایت از اقدامات امیر مختار انگلیس در مصر است؛ بنابراین شاعر ایام امیر مختار جدید را با کنایه به دوران هارون الرشید تشبیه می‌کند:

بَنَاتُ الشَّعْرِ بِالنَّفَحَاتِ جُودَى فَهَذَا يَوْمٌ شَاعَرَكَ الْمَجِيدُ
أَطْلَى وَاسْفَرَى وَدَعِيهِ يَحْيَى بَمَا تُوْحِينُ أَيَّامَ الرَّشِيدِ
(همان، ج ۳۱/۲)

ترجمه: ای معانی و الهامات شعری، دم عطرآگین پیشکش کنید زیرا که امروز، روز شاعر شکوهمند توست (منظور شاعر خودش است) بر او مشرف شوید و پرده برفکنید و او را رها کنید و بگذارید تا با آنچه از دوران هارون رشید به او الهام می‌کند او نیز این ایام (ایام حضور عمر مختار جدید انگلیس) را زنده کند.

از دیگر سوی در همین سروده گفتمان ضد استعماری که شاعر و انقلابیون و مبارزان مصر همچون مصطفی کامل و سعد زغلول و محمد عبده نماینده آن بودند نیز به گوش می‌رسد، در ادامه هم با گریزی به حادثه دنشوای آنرا مایه بیداری مردم می‌شمارد،

این رویکر یادآور این دیدگاه تاریخ گرایان جدید است که روح یکپارچه دوران وجود ندارد بلکه آنچه وجود دارد تأثیر متقابل گفتمان‌ها به شکلی پویا و ناپایدار است. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲):

قتیلُ الشمسِ أورتنا حیاةً	وَأَيُّظُ هاجمَ القومَ الرُقود
فلیتَ (کرومرا) قد قامَ فینا	يُطَوِّقُ بالسلاسلِ کل جید
وَيُتَحَفُ (مصر) أَنَا بَعْدَ آن	بمجلود و مقتول شهید
لِلنَّزَعِ هذه الکفان عَنَّا	و نُبْعَثُ فی العوالم من جدید
	(ابراهیم، ۲۰۰۴، ج ۲/ ۳۳-۳۴)

ترجمه: کشته خورشید(افسر انگلیسی) به ما زندگی عطا کرد و ملت خوابیده را بیدار کرد. ای کاش مدت حکومت (کرومر) در میان ما طولانی می‌شد و تمام گردنها را به غل و زنجیر می‌کشید و مصر لحظه به لحظه به موزه‌های از تازیانه خورده و شهید تبدیل می‌شد تا موجب شود این کفن‌ها را از تن در آوریم و در دنیا دوباره برانگیخته شویم.

در این ابیات او حادثه دانش‌وای و ریخته شدن خون روستائیان بی‌گناه را موجب بیداری مردم غافل و به خواب رفته مصر و رسوایی بیگانگان می‌داند و آرزو می‌کند ای کاش حکومت کرومر در مصر طولانی‌تر می‌شد و همه مصریان را به غل و زنجیر می‌کشید و با قربانیان این قبیل حوادث، مصر لحظه به لحظه به موزه‌ای از تازیانه خورده و مقتول و شهید تبدیل می‌شد تا شاید باعث شود آنها جامه اسارت و بندگی و سرسپردگی در برابر اسعمار انگلیس را از تن بیرون کنند و در سایه استقلال و آزادی در جهان زندگی نو و جدیدی از سر گیرند.

۲-۱-۲. غیرخطی بودن تاریخ و رو به رشد حرکت نکردن آن

در مسمط با مطلع «چه خوب روزی، روزی که روز کشتار است»، و پیشتر به آن اشاره شد، عشقی به صراحت برداشت خود را از میزان گستردگی فساد و تباهی در حاکمیت نشان می‌دهد و می‌گوید برای اصلاح این اوضاع وزرا و حاکمان و خائنان باید کشته شوند. بازتاب اوضاع آن روزگار در شعر عشقی چنان است که به شیوه مسالمت‌آمیز، راهی به اصلاح وجود ندارد. عشقی در تابلوی سوم مریم به نقل از پدر مریم می‌گوید:

چو داد سرخط مشروطه، شه مظفر دین	
درست روزی، کآن شهریار اعلان داد	یگانه دختر ناکام من، ز مادر زاد
تمام مردم، دلشاد مرگ استبداد	من از دو مسئله خوشحال و خرم و دلشاد
	یکی ز زادن مریم، دگر ز وضع نوین
سپس چو دوره فرزند شه مظفر شد	تو خویش دانی، اوضاع طور دیگر شد
میان خلق و شه، ایجاد کین و کیفر شد	به توپ بستن مجلس، قضیه منجر شد
	زمانه گشت دوباره به کام مرتجعین
دوباره سلطنت خودسری، بشد اعلان	مرا که بیم خطر بود، اندر آن دوران
بر آن شدم که به شهری روم شوم پنهان	شدم ز نائین بیرون، به جانب تهران
	(عشقی، ۱۳۵۷، ص ۱۸۶ / حائری، ۱۳۷۳، ص ۳۸۵)

این روایت عشقی به عنوان یکی از روایتگران تاریخ مشروطه ایران، به خوبی نشان می‌دهد که همانگونه که منتقدان تاریخ گرایی نوین می‌گویند آنچه در این رویداد تاریخی رخ داده است نه در خطی علی و معلولی حرکت کرده و نه سیر رو به رشدی داشته است. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲) حتی در ادامه مسمط، مغبون واقع شدن مبارزان مشروطه روایت شده است و مرد مشروطه‌خواه که درواقع تمام خانواده‌اش را در راه این مبارزه از دست داده است، حتی از سوی انقلابیون به داشتن مقاصد مالی و فکر بازاری متهم می‌شود و این نشانگر همان برگشت به عقب است و عشقی مستقیماً از تعبیر انقلاب ادب‌اری استفاده می‌کند:

سپس بر فتم، هر روز هیأت وزرا	جواب نامه خود را نمودم استدعا
ز بعد شش مه، هر روز وعده ی فردا	چنین نوشت سپهدار، عرض حال شما
	به من رسید و جوابش به شعر گویم هین:
هنوز اول عشق است اضطراب مکن	تو هم به مطلب خود می‌رسی شتاب مکن

ز من اگر شنوی، خویش را خراب مکن
 ز انقلاب، تقاضای نان و آب مکن
 برو ز راه دگر، نان خود نما تأمین!
 شد این سخن به دل من چو خنجر کاری
 برای این که پس از آن همه فداکاری
 روا نبود، کنم فکر کار بازاری
 چه خواستم من ازین انقلاب ادباری
 به غیر شغل قدیمی و رتبه ی دیرین؟
 (عشقی، ۱۳۵۷، ص ۱۸۸)

باز در جای دیگر عشقی درباره ی عقبگرد کشور ایران که از محورهای مورد توجه تاریخ‌گرایان نوین در حرکت غیرخطی و نه رو به رشد تاریخ است سخن می‌گوید و در مورد بی‌فایده و بی‌سرانجام بودن اصلاحات ظاهری کشور و جمهوری ساختگی دوران سردار سپهی رضاخان در اواخر دوره ی قاجار، چنین سروده است:

جان پسر، گوش به هر خر مکن	بشنو و باور مکن
تجربه را باز مکرر مکن	بشنو و باور مکن
مملکت ما شده امن و امان	از همدان تا طبرس و سیستان
مشهد و تبریز و ری و اصفهان	ششتر و کرمانشه و مازندران
امن بود، شکوه دگر، سر مکن	بشنو و باور مکن
یافته اجحاف و ستم خاتمه	نیست کسی را ز کسی واهمه
هست مجازات برای همه	حاکم مطلق چو بود محکمه:
محکمه را مسخره دیگر مکن	بشنو و باور مکن
نسخ شد آئین ستم گستری	هیچ دخالت نکند لشکری
در عمل مذهبی و کشوری	نیست به قانون شکنی کس جری
شکوه سپس بر سر منبر مکن	بشنو و باور مکن
عصر نو، آئین تجدد بود	فکر نو و صحبت نو مد بود
گرچه کله‌های سپهد ^۲ بود	اصل ندارد ز تعمد بود
فکر اطاعت تو ز سر در مکن	بشنو و باور مکن
فرقه بی‌تریت از بین رفت	زمزمه عاریت از بین رفت
خاطر آسوده مکدر مکن	بشنو و باور مکن
نیست بر این ملت یک لاقبا	فکر اجانب پس از این رهنما
هست دگر موقع صلح و صفا	نیست ز هم دولت و ملت جدا
واهمه از توپ شنیدر ^۳ مکن	بشنو و باور مکن
گر بشود مجلس شوری ظنین	زود ببرد سر مفسدین
پر خط آهن شود ایران زمین	ملک شود رشک بهشت برین
تکیه تو بر عدل مظفر مکن	بشنو و باور مکن

(حائری، ۱۴۰۳، ص ۴۷۱)

حافظ ابراهیم نیز در سروده «حادثه دانشوای» که پیشتر نیز بدان اشاره شد با دیدن بی‌عدالتی در صدور حکم دادگاه علیه روستائیان، زبان به نقد مقصران این حادثه می‌گشاید و این وضعیت دادگاه را به دادگاه و محاکم اسپانیا در عصر نرون پادشاه روم که به ظلم و استبداد معروف بود تشبیه می‌کند. چرا که در اواخر حضور اعراب مسلمان در اسپانیا این دادگاه به شدیدترین شکل به نابودی و ظلم علیه آنها حکم کرد، این بازگشت به عقب در اندیشه حافظ، ناظر به دیدگاه تاریخ‌گرایان نوین است که تاریخ امری خطی و روبه رشد نیست:

لیت شعری أتلک (محکمه التّف
 تیش) عادت أم عهد نیرون عادا
 (ابراهیم، ۲۰۰۴، ج ۲۱/۲)

ترجمه: کاش می‌دانستم که آیا این دادگاه باز جویی است یا دوران نرون باز گشته است.

در سروده دیگری با نام «استقبال السیر غورست» که آن را در استقبال از جانشین لرد کرومر در مصر به نظم درآورد، روایتگر تاریخ گوشه‌ای از وقایع حاکمیت استعمار انگلیس در برهه‌ای از تاریخ مصر است، او ابتدا با ذکر نام دو وزیری چون فضل‌بن‌سهل، وزیر هارون الرشید و ابن العمید وزیر مقتدر عصر آل بویه، از جانشین لرد کرومر می‌خواهد که وزاری امثال فضل و ابن عمید را برای وزارت فرهنگ انتخاب کند، در ادامه بر ناکارآمدی وضعف مجلس شورا در عصر خویش خرده می‌گیرد و باعقب‌گرد به گذشته و نامیدن مجلس و شورای عصر خویش به دارالندوه نشان می‌دهد آنچه در تاریخ روی می‌دهد نه خطی است و نه رو به رشد است و دو واژه مرگ و جمود نشان از اوج ناکارآمدی این شورا از منظر شاعر است:

إذا استوزرت فاستوزر علينا	فتی (کالفضل) او (کابن العمید)
ولا تنقل مطاه بمسئشار	یحید به عن القصد الحمید
وفي الشوری بنا داء عهد	قد استعصى علی الطب العهید...
و هل فی دارندوتکم أناس	بهذا الموت أو هذا الجمود

(همان: ج ۳۵/۲)

ترجمه: اگر کسی را به وزارت برمی‌گزینی، جوانانی همچون فضل و ابن عمید را وزیر مقرر بده، و مستشارانی را برای کمک به او انتخاب نکن که وی را از مسیر درست و صحیح بازدارند. مجلس شورای ما عیوبی کهنه و قدیمی دارد که درمان و اصلاح آن از قدیم برای طرفدارانش دشوار بوده است، آیا در مجلس شورای شما با این جمود و خموشی و مردگی مردانی حضور دارند؟

در سروده «الحرب العظمی» نیز که روایت جنگ جهانی اول است، شاعر ویرانگری‌های جنگ جهانی اول را برمی‌شمرد و از مضرات استفاده از تکنولوژی‌های پیشرفته و ابزارهای نوین چون هواپیما و بمبهای شیمیایی در تخریب و ویرانی‌هایی که به‌همراه دارند سخن می‌گوید، آنگاه با برتری دادن جاهلیت بر دوره معاصر، دوره غلبه علم، ناظر بر این دیدگاه تاریخ‌گرایان نوین است که تاریخ مسیری رو به رشد ندارد و نوع بشر در مسیر خود رو به جلو حرکت نمی‌کند:

إن كان عهد العلم هذا شأنه	فینا فعهد الجاهلیة أرفق
---------------------------	-------------------------

(همان: ج ۸۶/۲)

ترجمه: اگر شان و جایگاه عصر علم این است، در این صورت عصر جاهلی از این عصر سودمندتر است.

۳-۱-۲. استوارنبودن تاریخ بر حقایق مسلم و تکیه ی آن بر تفاسیر گوناگون

آنچه میرزاده عشقی به صورت نمادین در مسمط «چه خوب روزی، روزی که روز کشتار است»، خود می‌گوید و به ماجرای مرد بی‌کفایت مرده‌شوی و جایگزینی او به جای مرد مشروطه‌خواه روایت می‌کند، نمونه سمبولیکی از واقعیاتی است که پیش از دوران مشروطه رخ داده است به عنوان مثال در زمان محمدشاه، وزیر کاردانی به نام میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی بود که با فرمان محمدشاه به قتل رسید و جایش را به حاجی میرزا آقاسی داد که خود، مهره مؤثری در قتل قائم مقام بود. (کسروی، ۱۳۱۹: ۲۹) این مورد به عنوان نمونه‌ای از تفاسیر موجود از رویداد تاریخی مشروطه است که گزارش تاریخ‌نویسان درمورد آن، به زعم تاریخ‌گرایان نوین، هرگز حقیقتی مسلم نیست، بلکه حقیقت آن است که از کنارهم قراردادن روایت‌های متعدد روایتگران و منتقدان برمی‌آید. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲) مطالعه منابع تاریخی که بر خدمات قائم مقام در جایگاه صدراعظمی تأکید دارند ولی از سوی محمد شاه، محکوم به مرگ می‌شود و قاتل او (آقاسی) جانشینش می‌شود، یادآور این روایت استیون گرینبلت (Stephen Jay Greenblat): از بنیان‌گذاران تاریخ‌گرایی نوین درباره رویداد از میان برداشتن دوک همفری در بخشی از نمایشنامه هنری ششم شکسپیر است. آنجا که می‌نویسد: «این چهره‌های سیاسی بلندپایه در حال بازی عجیبی هستند. هیچ کس در این جمع باور ندارد که دوک همفری باید به دلیل محافظت از شاه یا نجات مملکت به قتل برسد. هر کلمه‌ای که بر زبان می‌آورند دروغ است و هریک از دسیسه‌چینان فقط رذایل بارز خود را به قربانی مشترکشان نسبت می‌دهند...» (گرینبلت، ۱۳۹۸: ۴۶)

عشقی در شعر دیگری می‌گوید:

من ملک‌زاده این مملکت ویرانم

من به ویرانه ز ویران‌شدن ایرانم

آوخ از بخت من غمزده آوخ آوخ
 دختر خسرو شاهنشاه دیرین بودم
 نازپرورده در دامن شیرین بودا
 حالم این مقبره مسکن شده آوخ آوخ

خانه اول من، گوشه ویرانه نبود
 چه حرمخانه اجداد من این خانه نبود
 یاد از رفته این دهکده آوخ آوخ
 دخت شاهی که ز بم مملکتش تا قافست
 شده ویرانه نشین، ای فلک این انصافست؟
 سرد شد آتش آتشکده آوخ آوخ
 (حائری، ۱۴۰۳: ۴۸)

حافظ ابراهیم نیز در سروده «حادثه دانشوای» که در صفحات قبل اشاراتی بدان شد، با بازنمایی حادثه تاریخی دانشوای، سعی دارد گفتمان غالب در اشعارش را روشن کند، اما این حادثه در روزنامه آن روز مصر نیز منتشر شد. روزنامه *الاهرام* این حادثه را به نقل از الهلباوی وکیل مدافع افسران انگلیس که در دادگاه علیه مردم سرزمین خود و به نفع انگلیسها از آنها دفاع کرده بود اینگونه نقل کرد: «آن افسران انگلیسی نه به طمع گوشت و غذا در دانشوای شکار می کردند که اگر آنها به این منظور به شکار رفته بودند من خجالت می کشیدم که الان از آنها دفاع کنم» (<https://ar.wikipedia.org/wi>) در مقابل درباره روستائیان و اهالی دانشوای گفته است: «آن اهالی سفله و پست دانشوای اخلاق نیکو و پسندیده افسر انگلیسی را با نافرمانی و سرکشی تلافی کردند و بعد از گذشت بیست و پنج سال از حضور انگلیسها بین ما و اخلاص و صداقتی که ما با آنها داشتیم نسبت به آنها همچون اشغالگران مصر سوء ظن داشتند» (همان)

احمد شوقی هم این ابیات را در وصف این حادثه سرود:

یا دانشوای علی رباک سلام
 یا دهبیت بآنس ربوعک الأيام
 شهداء حکمک فی البلاد تفرقوا
 هیئات للشمّل الشّیت نظام..
 یا لیت شعری فی البروج حمائم
 أم فی البروج منیّة و حمام؟
 (شوقی، ۱۹۹۶: ج ۲/۵۲۸)

ترجمه: ای دانشوای، بر تپه های تو سلام، روزگار، آرامش و انس در نواحی تو را از میان برد ناپود کرد، شهیدان حادثه دانشوای در این سرزمینها پراکنده شدند، درینا از نظم و ترتیب آن اجتماع جدا و متفرق. ای کاش می دانستم در آن برجها کبوتری هست یا اینکه دست اجل و مرگ در آن برجهاست؟ بنابراین تفاسیر مختلفی از یک حادثه تاریخی وجود دارد که حافظ و شوقی از منظر خود آنرا تفسیر کردند که نشان دهنده گفتمان شاعران متعهد و حساس به اوضاع جامعه و تصویرگر فضا و جو حاکم بر مصر آن روز است. روزنامه آن دوران نیز متأثر از آراء نویسندگان، آن حادثه را از زاویه دیگری تفسیر کرده است که گفتمان گروهی دیگر را بیان می کند.

از زاویه ای دیگر واقعه درگیری روستائیان دانشوای با انگلیسها بخش از رابطه بینامتنی این سروده با تاریخ معاصر خودش را دارد که در ابیاتی شاعر به صراحت به این حادثه اشاره می کند. تاریخ گرایان نوین بر این باورند که یکی از کارکردهای متون ادبی در تعامل با تاریخ، فراهم کردن امکانی برای شنیده شدن صداهای خاموش در تاریخ است (ر.ک: پاینده، ۱۳۹۷: ۲۵) در حقیقت گفتمان مسلط همیشه تلاش می کند تا مانع از شنیده شدن گفتمانهای مخالف با خود شود. در سروده «حادثه دانشوای» حافظ ابراهیم، صدای روستائیان مظلوم دانشوای که مورد ظلم واقع شده بودند و در تاریخ سرکوب شده بود نیز به گوش می رسد؛ زیرا گفتمان مسلط جامعه که مسامحه و سازش با انگلیس بود، مانع از شنیده شدن گفتمان این روستائیان شده بود:

إنما نحنُ والحمامُ سوءاً
 كيف یحلّو من القویّ التّشفیّ
 لم تُعادر أطواقنا الأجدادا...
 من ضعیف ألقى الیه القیادا؟
 ظ ولّسنا لعیظکم أندادا
 (ابراهیم، ۲۰۰۴: ج ۲/۲۲-۲۰)

ترجمه: گویا ما با کبوتران یکسان هستیم و زنجیرهای بردگی و اسارت گردنهای ما را رها نکرد، چگونه انتقامجویی انسان قوی از ضعیفی که افسار برگردن او انداخته و او را به بندگی و بردگی گرفته، لذت بخش است.

۲-۱-۴. محدود نبودن قدرت به یک فرد یا طبقه اجتماعی واحد

عشقی در مستزادی دیگر امضای فرمان مشروطه به دست مظفرالدین شاه را روایت می‌کند که آن را بی‌ارزش می‌داند و معتقد است باید روزی این عدل مظفر از بیخ و بن برکنده شود و با خاک برابر شود و تشکیل چنین مجلس شورایی را بی‌فایده می‌خواند. او در این اشعار، بر نقش مردم در فروریختن بنای این ستم، تاکید می‌کند و آنان را به کنشگری ترغیب می‌کند:

این مجلس شورا بُد و بود کلویی	یک مجمع خوبی
از هر که شب از گردنه بردار و ببر بود	دیدی چه خبر بود
هرگز یکی از این وکلا زنده نبودند	پاینده نبودند
این جامعه زنده نما زنده اگر بود	دیدی چه خبر بود
روزی شود از بیخ و بن این عدل مظفر:	با خاک برابر
حتی نه به تاریخ از آن نقش صور بود	دیدی چه خبر بود...

(حائری، ۱۴۰۳: ۵۵)

آنچه روشن است اینکه به قول تاریخ‌گرایان جدید، قدرت هرگز به تمامی محدود به یک فرد واحد یا یک طبقه اجتماعی واحد نیست. بلکه قدرت از طریق تبدلات انسانی در جامعه در حال گردش است. این همان معنایی که عشقی در بیت چهارم مستزاد فوق آورده و مردم جامعه را مرده پنداشته است. به زعم او اگر نشانه‌هایی از حیات در مردم بود اوضاع چنین نمی‌شد. چنانکه استیون گرینبلت در جبار، به نقد پرسش شکسپیر می‌پردازد: «چگونه ممکن است که مملکتی به تمامی در دست حاکمی جبار قرار گیرد و چرا شمار عظیمی از مردم، آگاهانه می‌پذیرند که فریشتان دهند؟ چگونه شخصیتی مانند ریچارد سوم یا مکبث راه خود را به تخت پادشاهی هموار می‌کند؟» (گرینبلت، ۱۳۹۸، ص ۱۶-۱۵) گرینبلت می‌نویسد: «به باور شکسپیر، چنین فاجعه‌ای بدون مباشرتی گسترده امکان وقوع ندارد... چرا کسی باید جذب رهبری شود که آشکارا برای حکومت کردن مناسب نیست... چرا در بعضی شرایط، دروغ‌گویی، ابتذال یا بی‌رحمی، ردایی مهلک به شمار نمی‌آیند، بلکه افسونگر جلوه می‌کنند و هوادارانی پرشور می‌یابند؟...» به روایت گرینبلت، شکسپیر به کرات بهای فاجعه‌بار چنین تن‌دادنی را به تصویر کشیده است: فساد اخلاقی، ائتلاف گسترده منابع کشور، تلفات جانی و ...» (همان)

همان مضمونی که عشقی در اشعار متعددی به آن پرداخته است و تبعات تن‌دادن به اراده جبار را که گرینبلت روایت می‌کند در آنها می‌بینیم؛ فساد پایان‌ناپذیر اخلاقی دیوانیان و تلفات جانی در سه تابلوی مریم، ائتلاف گسترده منابع و ویرانی کشور که در شعری به مطلع «من به ویرانه ز ویران شدن ایرانم» به آن اشاره شد.

در پی حادثه دانشوای، لرد کرومر وزیر مختار انگلیس مجبور به استعفا و سپس ترک مصر شد، حافظ به این حادثه در چند سروده و از ابعاد مختلف به تفصیل اشاره می‌کند. در سروده‌ای با عنوان «استقبال اللورد کرومر عند عودته من مصیفه بعد حادثه دانشوای» به گوشه‌ای از گزارش لرد کرومر از این حادثه که در روزنامه‌های مصری منتشر شد و در این گزارش به مصریان طعنه زده و اینگونه آنها را توصیف کرده بود که نیکی‌ها و خوبی‌های او را قدر ندانستند، با لحنی اعتراض‌آمیز می‌پردازد و ابتدا به بازتاب گزارش کرومر در میان مصریان اشاره می‌کند که جگه‌هاشان را آتش زد سپس با لحنی کنایه‌آمیز او را در نقل این حادثه فردی صادق توصیف می‌کند اما سیاست را دروغگو برمی‌شمارد:

نقلت لنا الأسلاكُ عنك رسالةً	باتت لها أحشأؤنا تتلهَّبُ
ماذا أقولُ و أنتَ أصدق ناقلُ	عنا ولكنَّ السياسةَ تكذبُ
علَّمتنا معنى الحياة فما لنا	لا نشرَّبُ لها و ما لك تغضبُ

(ابراهیم، ۲۰۰۴: ج ۲ / ۲۲-۲۳)

ترجمه: تلگراف پیامی از تو برای ما آورد که جگرهای ما را سوزاند، چه بگویم که تو در نقل سخنان ما، صادق هستی اما سیاست دروغگو و فریبکار است، تو معنای زندگی را به ما آموختی، ما را چه شده که به آن توجه نمی‌کنیم و ترا چه شده که خشمگین می‌شوی.

این حادثه موجب اعتراض شدید مصریها و در نهایت برکناری کرومر شد. حافظ ابراهیم هم به نقش مردم در برکناری کرومر و فروریختن کاخ ظلم او در مصر باور دارد؛ بنابراین در همین سروده این نقش آفرینی را در قالب درگیری مردم دشوای با افسر انگلیسی اینگونه به تصویر می کشد و فقر مردم مصر و بذل جان خویش در برابر غاصبان را به صراحت بیان کرده است:

إِنْ أَرْهَقُوا صِيَادَكُمْ فَلَعَلَّهُمْ
وَلرَبَّمَا ضَنَّ الْفَقِيرُ بِقُوَّتِهِ
لِلْقُوَّةِ لَا لِلْمُسْلِمِينَ تَعْصِبُوا
سَخَا بِمَهْجَتِهِ عَلَيَّ مِنْ يَغْضَبُ
(همان)

ترجمه: اگر آنها به صیادان شما (یعنی افسران شما که به شکار کیوتر رفته بودند) آسیب رسانند شاید برای به دست آوردن غذا بود نه از سر تعصب به مسلمانان. چه بسا فقیر نسبت به غذا و قوت خویش بخل بورزد، اما جان خود را برای مبارزه با کسی که قوتش را غصب می کند، فدا کند.

در سروده «وداع اللورد کرومر» نیز همچون بسیاری از سروده هایش جانب احتیاط را رعایت می کند و از نقد تلخ و گزنده اجتناب می کند؛ بنابراین راه میانه درپیش می گیرد و هم به خدمات کرومر در مصر اشاره می کند و هم به آسیبها و مضرات حضور او در مصر، بنابراین خشک شدن قریحه و عقول و نابودی زبان عربی را از مضرات استعمار انگلیس برمی شمرد:

أَنْكَ أَخْصَبْتَ الْبِلَادَ تَعْمُدًا
قَضَيْتَ عَلَيَّ أُمَّ اللُّغَاتِ وَ إِنَّهُ
وَأَجْدَبْتَ فِي مِصْرَ الْعُقُولَ تَعْمَدًا
قَضَاءً عَلَيْنَا أَوْ سَبِيلًا إِلَى الرَّدَى
(همان، ج ۲/ ۲۸)

ترجمه: تو به عمده این سرزمین را آباد کردی، همان گونه که در مصر به عمده عقلها را خشک کرده و به جمود کشاندی. زبان عربی را نابود کردی که در حقیقت این امر همان نابودی ما یا راهی برای هلاکت و نابودی ما بود.

در این سروده نیز به نقش مردم در این حادثه نظر دارد، اما این بار خود را زبان گویای مردم مصر معرفی می کند که اگر لب به سخن بگشاید دروغها بر ملا می شود. او نه در جامه سیاستمدار که در قامت شاعر تلاش می کند آثار مخرب اجنبی در مصر را در تاریخ جاودانه سازد:

وَهَذَا حَدِيثُ النَّاسِ وَالنَّاسُ أَلْسُنٌ
وَلَوْ كُنْتُ مِنْ أَهْلِ السِّيَاسَةِ بَيْنَهُمْ
إِذَا قَالَ هَذَا، صَاحَ ذَاكَ مُفَنِّدًا
لَسَجَلْتُ لِي رَأْيًا وَبُلَغْتُ مُقْصِدًا
أُضَافُ إِلَى التَّارِيخِ قَوْلًا مَخْلَدًا
(همان، ج ۲/ ۳۰)

ترجمه: این سخن مردم است و مردم فصیح و بلیغ سخن می گویند به گونه ای که اگر یکی از آنها سخنی بگوید، دیگری فریاد تکذیب و رد او را سر می دهد، اگر من در بین آنها هم فردی سیاستمدار بودم در این صورت نظرم را اعلان می کردم و به هدف و مقصودم می رسیدم، اما من فقط شاعری هستم که سخنانی جاودانه به تاریخ افزود.

برکناری این شخص در پی اعتراض مردم و انقلابیون به نوعی هژمونی انگلیس را در مصر خدشه دار کرد و نشان داد که قدرت آنها مطلق نیست و حافظ هم در این سروده ها به طور ضمنی به قدرت و نقش مردم در این حادثه صحنه می گذار. مه شاهدی بر این دیدگاه تاریخ گرایان نوین است که قدرت محدود به یک فرد و یک طبقه نیست بلکه در تمام سطوح جامعه در تبادُل و گردش است. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۲)

۲- ۵. شکل گیری هویت فردی از محیط و گفتمان های اطراف

عشقی در شعر مطلع «جان پسر، گوش به هر خر مکن / بشنو و باور مکن»، تلاش می کند با آگاهی بخشی به مخاطبانش که توده مردم هستند، طراحی حاکمان را به هم زند و از اینکه مردم، فریب تظاهر حاکمان به اصلاح را بخورند، جلوگیری کند. او ناتوانی حاکمان را در پذیرش واقعی این اصلاحات نشان می دهد تا مردم به قول تحلیل گران گفتمان، با ناآگاهی، مانند کنشگری در خدمت منافع مدعیان اصلاحات و تشکیل مجلس شورا عمل نکنند. تفسیری که عشقی از وقایع به ظاهر اصلاحی کشور ارائه می کند، یادآور خوانشی است که گرینبلت از شاه لیر شکسپیر دارد، آنجاکه می نویسد: حتی در نظام هایی که چندین و چند نهاد تعدیل کننده

قدرت دارند، بالاترین مقام اجرایی تقریباً همیشه از قدرت قابل توجهی برخوردار است. ولی هنگامی که این مقام اجرایی از نظر ذهنی، صلاحیت منصب خود را نداشته باشد چه اتفاقی می‌افتد؟ چه می‌شود اگر او شروع به اتخاذ تصمیماتی کند که بهروزی سرزمین را به خطر بیندازد؟ (گرینبلت، ۱۳۹۸: ۱۲۹)

به علاوه اینکه عشقی بنا به دیدگاه تاریخ‌گرایان نوین که متون و فرآورده‌های تاریخی را هم موثر بر فرهنگ و رویدادها و هم متأثر از آن می‌دانند، ضمن اینکه خود در اشعارش متأثر از وقایع اطراف هستند، در عین حال تلاش می‌کند با سخنانش و تأثیرگذاری بر مخاطبان، رویدادهای پیرامون خود را تحت تأثیر قرار دهد. (تایسن، ۱۳۹۸: ۴۸۳)

به دنبال امضای قرارداد میان ایران و انگلیس در سال ۱۲۹۷ هجری شمسی، عشقی در منظومه‌ای، بار دیگر تلاش می‌کند در مسیر شکل دادن هویت و اندیشه افراد جامعه گام بردارد و آنان را درمورد نقش خطیر (و به قول تاریخ‌نگاران جدید، تأثیرگذار خود) آگاه سازد:

هرچه من ز اظهار راز دل، تحاشی می‌کنم	بهر احساسات خود، مشکل تراشی می‌کنم...
گر گهای انگلوساکسون بر آن بنشسته اند	هیاتی هم بهر شان خوان گسترانی می‌کند...
رفت شاه و رفت ملک و رفت تاج و رفت تخت	باغبان، زحمت مکش کز ریشه کنند این درخت...
یارب این مخلوق را از چوب بتراشیده اند؟	بر سر این خلق خاک مردگان پاشیده اند؟ ...
نه به حال خویشتن این مردم افسرده را	مرده‌اند این مردم آگه کن دل آزرده را
به که تقسیمش کنند این ملک صاحب مرده را	تا بردش آنکه بهتر پاسبانی می‌کند...

(عشقی، ۱۳۵۰: ۳۱۰-۳۰۹)

حافظ ابراهیم نیز که از طریق محمد عبده با طبقه روشنفکر و ممتاز مصر امثال سعد زغلول، قاسم امین حسن عاصم و مصطفی کامل و... آشنا شده بود طبقه‌ای که در اندیشه اصلاحات دینی و اجتماعی و سیاسی بودند (ر.ک: ضیف، بی‌تا: ۱۰۲) به مدد همنشینی با این طبقه با اهداف استعماری انگلیس در مصر آشنا شد، او همواره با بیان مکرو حیل انگلیس تلاش می‌کند با زبان شعر، مردم و زعمای آنها را به اهداف و انگیزه‌های شوم آنها آگاه سازد. این رویکرد شاعر ناظر بر نگاه منتقدان تاریخ‌گرای نوین است که به تأثیر و تأثر متقابل متون ادبی و آثار تاریخی به عنوان یک متن بر فرهنگ و رویدادهای فرهنگی قائل هستند، حافظ ضمن تأثیرپذیری از وقایع و حوادث تاریخی به عنوان شاعری آگاه و متعهد که با روشنگری، بیداری ملت را وظیفه خویش می‌بیند در این اشعار به این رسالت خود لیبیک می‌گوید بنابراین در سروده‌ای که به مناسبت استقبال از جانشین لرد کرومر به نظم درآورد، ضمن اشاره به اقدامات کرومر برای روشنگری این ابیات را می‌سراید که شرح و تحلیل آن در صفحات قبل بیان شد:

رمانا صاحبُ التقریر ظلما	بکفران العوارف و الکنود
بشر اهل مصر باحتلال	یدوم علیهم ابد الایید
قتیل الشمس اورتنا حیا	و ايقظ هاجم القوم الرقود
فلیلت (کرومر) قد قام فینا	یطوق بالسلاسل کل جید
و یتحف (مصر) انا بعد آن	بمجلود و مقتول شهید
لننزع هذه الاکفان عنا	و نبعث فی العوالم من جدید

(ابراهیم، ۲۰۰۴، ج ۲/ ۳۳-۳۴)

ترجمه: کرومر ظالمانه ما را به ناسپاسی نیکی‌ها و احسان و کفران نعمتهای انگلیسی‌ها متهم کرد و به مصریان مژده اشغال مصر را داد که برای همیشه ادامه دارد. کشته خورشید(افسر انگلیسی) به ما زندگی عطا کرد و ملت خوابیده را بیدار کرد. ای کاش مدت حکومت (کرومر) در میان ما طولانی می‌شد و تمام گردنها را به غل و زنجیر می‌کشید و مصر لحظه به لحظه به موزه‌های از تازیانه خورده و شهید تبدیل می‌شد تا موجب شود این کفن‌ها را از تن در آوریم و در دنیا دوباره برانگیخته شویم.

او به اتهاماتی که کرومر به مصریان می‌زند خرده می‌گیرد و با زبان کنایی اشغال دائمی مصر بدست استعمار انگلیس را با واژه بشارت بیان می‌کند و آنگاه با بیان واقعیت رخ در داده در روستای دشوای به روشنگری و آگاهی بخشی توده مردم اقدام می‌کند که شرح و تفصیل آن قبلاً بیان شد.

۳. نتیجه‌گیری

عشقی و ابراهیم با روایت گفتمان‌های متعدد اجتماعی و سیاسی روزگار خود نشان داده‌اند که مفهوم «وجود گفتمان‌های پویا و ناپایدار و نبود روح یکپارچه دوران»، چنانکه باور تاریخ‌گرایان جدید است، در متون وجود دارند. عشقی با بیان ناکامی‌های نهضت مشروطه و عقب‌گرد کشور به سمت پادشاهی مطلقه پیشین و حافظ ابراهیم با روایت برخی انقلاب‌های مصر برای قطع دست بیگانگان از این کشور، محور «غیرخطی بودن تاریخ و روبه‌رشد حرکت نکردن آن» را در حرکت‌های اجتماعی کشورهای خود نشان می‌دهند. روایت‌های متفاوت این دو شاعر از رویدادهای دوران خود، بر اصل «استوارنبودن تاریخ بر حقایق مسلم و تکیه آن بر تفاسیر گوناگون» صحنه می‌گذارد. آنها در نمونه‌هایی از اشعار خود با تلاش برای آگاهی بخشی به توده مردم و ترغیب آنها برای اقدام و تأثیرگذاری و کنشگری در سطح اجتماعی و سیاسی، نشان می‌دهند که همانگونه که تاریخ‌گرایان جدید معتقدند، «قدرت به یک فرد یا طبقه اجتماعی واحد، محدود نیست» و گردش آن باز بسته به شکل حرکت و فعالیت طیف‌های گوناگون جامعه است. این دو همچنین در برخی اشعار خود تأثیر و تأثر افراد و گفتمان‌های جامعه از یکدیگر را نشان می‌دهند به این معنا که همانگونه که منتقدان جدید تاریخی باور دارند، هویت فردی افراد از محیط و گفتمان‌های اطراف آنها متأثر است.

عشقی و ابراهیم، در تفسیر وقایع دوران خود، شیوه خاص خود را دارند. آنها به انتقاد از گفتمان حاکم می‌پردازند و گفتمان‌هایی را که در قبال گفتمان حاکم در آن دوران وجود دارند، توصیف و در صورت لزوم نقد می‌کنند.

آنها نماینده گفتمان منتقد روزگار خود هستند و از رهگذر مقایسه جامعه خود با جوامع پیشرفته از منظر مفاهیم حقوق بشری و آزادی‌خواهانه و عدالت‌طلبانه، رویکرد گفتمان حاکم را به چالش می‌کشند. این دو شاعر، به رغم جوسازی و فرافکنی‌های موجود در روزگار خود، هویت مستقل فردی خود را تا حدودی نسبت به حاکمیت حفظ کرده‌اند اما در مواردی، از برخی جریان‌های حاکم تأثیرات جدی و بعضاً غیرکارشناسانه گرفته‌اند؛ به عنوان مثال عشقی، تحت تأثیر برخی جریان‌های فکری آن روزگار، با چهره‌های مذهبی و روحانیون حتی در مواردی که سابقه فعالیت‌های آزادی‌خواهانه دارند، به شکل تعصب‌آمیزی مخالف است.

عشقی و ابراهیم به گردش قدرت و نقش طبقات مختلف جامعه در حاکمیت، اعتقاد دارند، بنابراین در اشعار خود برای ایجاد انگیزه و ترغیب توده مردم برای مخالفت با استبداد تلاش می‌کنند و در مواردی، انفعال مردم را محکوم می‌کنند. همانگونه که تاریخ‌گرایان جدید معتقدند، عشقی و ابراهیم، با بازخوانی وقایع سیاسی روزگار خود و عقب‌گردهای آن دوران، به خوانش مصادیقی از غیرخطی بودن تاریخ ایران و مصر می‌پردازند.

پاداشتها

۱. دَنشوای اسم روستایی است در مصر که به سال ۱۹۰۶ م وقتی افسران انگلیسی برای شکار به آنجا رفته بودند زنی از اهالی آن روستا در حین شکار به ضرب گلوله کشته شد، مردم روستا از این اتفاق خشمگین شده و با نظامیان درگیر شدند و در این درگیری یکی از افسران انگلیسی به قتل رسید. حاکم انگلیسی مصر که در آن زمان لُرد کرامر نام داشت، دستور داد مردم محاکمه و مجازات شوند و در پی آن، چهار تن از اهالی روستا اعدام و تعدادی هم به زندان افتادند، بعد از این اتفاق جنجالی در مصر بر پا شد. حافظ ابراهیم نخستین شاعری بود که به این اتفاق واکنش نشان داد و شعری به نام «حادثه دانشوای» سرود (رک: مسدی، ۲۰۰۶: ۶۷-۱۰۱؛ ابراهیم، ۲۰۰۴: ج ۲/۲).

۲. منظور کلاه‌هایی است که سپهبد (سردار سپه) بر سر ملت می‌گذارد.

۳. توپ شنیدر در دوره جنگ جهانی اول به کار می‌رفته است.

کتابنامه

الف. منابع فارسی و عربی

- ابراهیم، حافظ. (۲۰۰۴). دیوان. ضبطه و صححه أحمد امین و آخرین. بیروت: دارالعودة.
- ابراهیم، حافظ. (۱۹۸۷). دیوان. بتقدیم محمد اسماعیل کانی. الطبعة الثالثة. القاهرة: الهيئة المصرية.
- برسلر، چارلز. (۱۳۸۶). درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی. ترجمه مصطفی عابدینی فرد. چاپ او. تهران: نیلوفر.

- پاینده، حسین. (۱۳۹۷). «خوانش متن به شیوه تاریخ گرایان نوین (تحلیل گفتمان های سَوشون)». فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات. ۱۴ (۵۳)، ۱۱-۳۹. <https://doi.org/10.22034/jcsc.2019.34324>
- تایسن، لویس. (۱۳۹۸). نظریه های نقد ادبی معاصر. چاپ سوم. تهران: نگاه امروز.
- الجیوسی، سلمی الخضراء. (۲۰۰۱). الاتجاهات و الحركات فی الشعر العربی الحديث. ترجمه عبدالواحد لؤلؤة. الطبعة الاولى. بیروت: مرکز الدراسات الوحده العربیه.
- حائری، سیدهادی. (۱۳۷۳). کلیات مصور میرزاده عشقی. چاپ اول. تهران: جاویدان.
- حائری، سید هادی (۱۴۰۳). میرزاده عشقی. چاپ سوم. تهران: بدرقه جاویدان.
- رشدی صالح، احمد. (۱۹۹۸م). دراسات فی تاریخ مصر الاجتماعی. مصر: الهيئة المصریة العامة للكتاب.
- زرننگ، محمد. (۱۳۸۱). تحول نظام قضایی ایران. چاپ اول. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- السروجی، محمد محمود. (۱۹۹۸م). دراسات فی تاریخ مصر و سودان الحديث و المعاصر. بی جا: بی نا.
- سلدن و ویدوسون، رمان و پیتز. (۱۳۷۷). راهنمای نظریه ادبی معاصر. ترجمه عباس مخبر. چاپ دوم. تهران: طرح نو.
- شوقی، احمد. (۱۹۹۶). الشوقیات. الطبعة الاولى. بیروت: دار الفكر العربی.
- ضیف، شوقی. (لاتا). الادب العربی المعاصر فی مصر. الطبعة الثانية عشرة. قاهره: دار المعارف.
- عشقی، سیدرضا میرزاده. (۱۳۵۰). کلیات. چاپ ششم. تهران: سپهر.
- عشقی، سیدرضا میرزاده. (۱۳۵۷). کلیات مصور. چاپ اول. تهران: جاویدان.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۸۹). تحلیل انتقادی گفتمان. چاپ سوم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کسروی، احمد. (۱۳۱۹). تاریخ مشروطه ایران. چاپ اول. تهران: پر.
- گرینبلت، استیون، (۱۳۹۰). جبار. ترجمه آبتین گلگار. چاپ اول. تهران: هَمان.
- مکاریک، ایرنا ریما. (۱۳۸۵). دانشنامه نظریه های ادبی معاصر. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی. چاپ دوم. تهران: آگه.
- مسدی، محمد جمال الدین علی. (۲۰۰۶). دُنشَوای، قاهره: دار الکتب و الوثائق القومیة.

ب. منابع لاتین

- Fairclough, Norman. (1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical study of language*, England, Longman.
- Gallagher, Catherine & Greenblatt, Stephen. (2000). *Practicing New Historicism*. University of Chicago Press

ج. منابع مجازی.

- <https://ar.wikipedia.org/wiki>.